

Edukacyjna rola ekoteologii i zooteologii Tatiany Goriczewej*

ABSTRACT: Małek Krzysztof, *Tatiana Goricheva's Ecotheology and Zootheology in the Formation of Affirmative Attitudes*, "Poznańskie Studia Sławistyczne" 26. Poznań 2024. Wydawnictwo "Poznańskie Studia Polonistyczne," Adam Mickiewicz University, Poznań, pp. 419–438. ISSN 2084-3011.

The purpose of the research was to identify the possibility of forming pro-animal and pro-ecological attitudes in Christians through the zootheological and ecotheological works of Tatiana Goricheva. The method of analysis and criticism of the literature was used, which supports the use of knowledge that has been analyzed, evaluated and synthesized through this method. The analyzed texts were both interviews with Tatiana Goricheva and her publications. The possibility of forming affirmative attitudes toward the natural world, including animals, based on traditional Christian values is demonstrated. Changing attitudes to friendly towards ecological and more pro-animal positions does not require changing one's faith or ceasing to practice it or abandoning part of the tradition. Instead, it requires at least a partial commitment on the part of believers and the work of clergy and others teaching in communities.

KEYWORDS: zootheology; ecotheology; Tatiana Goricheva; animal studies; post-humanism

* Tekst powstał w ramach projektu sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki w ramach konkursu Preludium Bis 2 na podstawie decyzji numer UMO-2020/39/O/HS2/02968. Artykuł jest realizacją projektu „Prawosławna teologia zwierząt w eseistyce Tatiany Goriczewej”, którego pomysłodawczynią jest Justyna Tymieniecka-Suchanek (kierowniczką grantu).

W rzeczywistości jesteśmy powołani do bycia sługami wobec całego stworzenia, służenia całym swoim życiem, całym rozumem, całym sercem, naszą głębią [...]. Oto, czym powinniśmy być

Митрополит Антоний Сурожский,
Труды. Книга первая

Wstęp

Tatiana Goriczewa urodzona w 1947 roku w Leningradzie (obecnie Petersburg) to rosyjska filozofka, teolożka, feministka i aktywistka działająca na rzecz dobrego traktowania zwierząt. Od dziecka zainteresowana kwestią istot nie-ludzkich. W latach szkolnych była członkinią komсомоłu jako żarliwa zwolenniczka idei komunistycznych. Na studiach poznała antykomunistyczne petersburskie środowisko Sajgonu¹. W wieku dwudziestu sześciu lat świadomie odnowiła przyjęty w dzieciństwie chrzest, czego skutkiem było organizowanie spotkań literackich i teologicznych oraz powołanie chrześcijańsko-feministycznego czasopisma „Maria”. Za swoją działalność została wydalona z ZSRR na trzy dni przed XXII Letnimi Igrzyskami Olimpijskimi w Moskwie, w 1980 roku. Jako dysydentka jeździła po świecie i głosiła wykłady o prawosławiu i kulturze rosyjskiej, za co w Brazylii próbowano ją nawet zabić. Po rozmowie z zamachowczynią okazało się, że ludzie żyjący w fawelach cierpią głównie z powodu nadmiernej eksploatacji środowiska. Spotkanie to wywarło ogromny wpływ na rosyjską filozofkę, co sprawiło, że zaczęła interesować się ekologią. Ta część działalności naukowej Goriczewej w Polsce jest niemal nieznana².

1 W kawiarni Sajgon w latach 70. i 80. XX wieku zbierały się różne środowiska antysystemowe i antykomunistyczne, które koegzystowały ze sobą w symbiozie, ponieważ miejsce to było uważane za miejsce wolności, bez opresyjnego komunizmu (Резунков, 2014).

2 W Polsce dzieła Goriczewej są niemal nieznane szerokiemu gronu odbiorców. Dotychczas na naszym rynku ukazały się wybrane tłumaczenia krótkich utworów o charakterze religijnym z wczesnych lat 90. XX wieku (np. *Modlitwa jest najważniejsza*, *Duchowe doświadczenie prześladowanego Kościoła: mistyczna rewolucja*

1. Postawa proekologiczna i prozwierzęca

We wstępie do rozważań właściwych³ należy zaznaczyć, że w polskiej literaturze badawczej nauk przyrodniczych i humanistycznych specjaliści posługują się terminami „postawa proekologiczna” oraz „postawa prozwierzęca” w znacznej mierze w sposób intuicyjny. Można stwierdzić, że powszechnie pierwszy z wymienionych terminów rozumiany jest zgodnie z hasłem wyjaśnionym przez portal ekologia.pl, określający go jako „stosunek człowieka przejawiający się poszanowaniem praw przyrody” (Ekologia, s.a.). Jednak definicja ta jest zbyt ogólna i zbyt mało precyzyjna. Natomiast Ingrid Paśko stwierdza, że „przez postawy proekologiczne należy rozumieć trwałą strukturę procesów poznawczych, emocjonalnych i zachowań odnoszących się do środowiska przyrodniczego lub dyspozycję do pojawienia się tych procesów” (Staśko, 2011, 134). Również to wyjaśnienie jest niepełne. Nie ma w nim elementu wartościującego czy etycznego, którego wyrażenia należy oczekiwać, gdy słowo jest poprzedzone prefiksem „pro”, jak ma to miejsce np. w słowach proukraiński, proeuropejski.

Jedyne wyjaśnienie tego zwrotu znaleźć można u Anny Wójciuk (2019, 275–276), która definiuje postawę proekologiczną jako „zachowania

w dzisiejszej Rosji, *Religijne przebudzenie w Związku Radzieckim*), a fragment tłumaczenia *Świętych zwierząt* opublikowany w czasopiśmie „Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies” (Goriczewa, 2017) oraz w tłumaczeniu Grzegorza Ojcewicza, który przełożył trzy dzieła rosyjskiej teolożki: *Święte zwierzęta, Prawosławie a postmodernizm, Córki Hioba. Prawosławie a feminizm*. Autor przekładu zrecenzował również dziennik Goriczewej wydany w 1991 roku (Ojcewicz, 2022). Po raz pierwszy w Polsce zagadnienie etyczno-religijnej postawy Goriczewej wobec zwierząt poruszyła Justyna Tymieniecka-Suchanek w monografii *Literatura rosyjska wobec upodmiotowienia zwierząt. W kręgu zagadnień ekofilozoficznych* (Tymieniecka-Suchanek, 2013, 44–45), a następnie w eseju *Prawosławna „teologia zwierząt” wobec tradycyjnej humanistyki. Przypadek Tatiany Goriczewej* (Tymieniecka-Suchanek, 2015). Natomiast głębszego zarysowania koncepcji „świętej zwierzęcości” podjęła się Alina Mitek-Dziemba (2017).

3 W pierwotnej wersji referat *Aspekty wychowawcze ekoteologii i teologii zwierząt wg Tatiany Goriczewej* został wygłoszony dwa lata temu na konferencji „TALENTY 2022” zorganizowanej przez Fundację „Pro Scientia Publica”, Instytut Psychologii Uniwersytetu Wrocławskiego oraz Interdyscyplinarne Koło Naukowe „Variograf” we Wrocławiu. W związku z tym artykuł ma charakter informacyjny i przegląadowy, co wynika z wczesnego etapu moich studiów nad zooteologią Goriczewej.

zmniejszające zanieczyszczenie powietrza, lasów, wód, powstrzymujące zmiany klimatyczne i degradację terenów zielonych oraz umożliwiające walkę z deficytem wody” (Wójciuk, 2019, 275), a prozwierzęcą jako „szacunek wobec zwierząt” (Wójciuk, 2019, 276). Omawiając oba stanowiska, autorka wylicza aktywności, które podlegają ocenie wartościującej. Jednak nadal definicje te są niewystarczające. W praktycznym wymiarze Zofia Nowińska, Wanda Jarosz, Jolanta Brol, Barbara Jarzębska oraz Patrycja Przewoźnik z Instytutu Ekologii Terenów Uprzemysłowionych w Katowicach zdefiniowały postawę proekologiczną jako „konkretne działania będące efektem nabycia wiedzy i wrażliwości ekologicznej człowieka świadomego” (Nowińska, Jarosz, Brol, Jarzębska, 2015, 3), która „ma dotyczyć 4 sfer życia: społecznej, przyrodniczej, kulturowej i gospodarczej” (Nowińska, Jarosz, Brol, Jarzębska, 2015, 3). Dlatego pojawia się dostrzegalny problem intuicyjnego omawiania kwestii ekologicznych i zwierzęcych, tak newralgicznych dla współczesnego człowieka.

Zatem uwzględniając powyższe fragmentaryczne wskazania odnośnie do treści dwóch omawianych pojęć, należy je zdefiniować w miarę możliwości najbardziej zwięźle w taki sposób, aby mogły stanowić podstawę dla merytorycznej dyskusji. Proponuję, by pierwsze z postaw tłumaczyć jako *afirmację względem wszystkich elementów środowiska naturalnego z zachowaniem poszanowania życia ludzkiego, zwierzęcego i roślinnego oraz rozpowszechnianie takiego stanowiska w możliwych dla siebie kręgach społecznych*. Natomiast postawę prozwierzęcą należy rozumieć jako *stanowisko afirmacyjne względem zwierząt ludzkich i nie-ludzkich, uwzględniając ich zależność od człowieka, potrzeby środowiskowe i społeczne oraz dobrostan i złostan, przy jednoczesnym rozpowszechnianiu takich postaw*. Szczególną uwagę należy zwrócić na dotychczas nieistniejącą w polskim języku opozycję „dobrostan i złostan”, co odnotował już kilka lat temu Dariusz Gzyra (2018, 145–152). Dlatego też przy uwzględnieniu głosu autora *Dziękuję za świńskie oczy* istotne jest, by wprowadzić wspomniane antonimy do szerokiego obiegu i określać nimi wszelkie elementy, które są związane ze zwierzętami, nie tylko gospodarskimi (np. brak wyjść na pastwiska, przebywanie na kratowym podłożu), ale również dzikimi (np. osuszanie bagien i torfowisk) i domowymi (np. ubieranie psów i kotów w ubrania, hodowla rasy husky w rejonach o ciepłym klimacie).

2. Kwestia ekologiczna w religii chrześcijańskiej

Prawosławie jako jedno z głównych wyznań chrześcijaństwa jest prawdziwym fenomenem religijno-kulturowym. Tworzy ono niezwykle złożone zjawisko z kilku względów. Przede wszystkim prawosławie ma charakter niezwykle silnie znacjonalizowany – niemal każde państwo ma swojego patriarchę, który stoi na czele odrębnej części kościoła. W związku z tym praktykowane są również różne obrzędy, rytuały czy nawet rozumienie samego terminu *prawosławie*. Za przykład mogą posłużyć patriarchaty bałkańskie, w których pod wpływem ludowego islamu praktykuje się zwierzęce ofiary, co z kolei dla reszty cerkwi jest w ogóle niezrozumiałe (Georgiewa-Okon, 2010, 69–75). Dlatego też należy zaznaczyć, że rozważania w tej części artykułu dotyczą idei wyrosłych na gruncie patriarchatu moskiewskiego⁴.

Goriczewa jako pionierka uporządkowania zagadnień ekologicznych w prawosławiu przekazuje, że „[...] przykład dał sam [...] Chrystus, aby nie niszczyć, nie dewastować i nie pasożytować, a służyć i przekształcać” (Горичева, 2020, 39). Dla religii chrześcijańskiej, w której Jezus stanowi najwyższy autorytet moralny, tak postawiona kwestia wskazuje jasno, że Jego wyznawcy nie mogą odnosić się z pogardą do środowiska naturalnego. Co ważniejsze, w tym fragmencie rozważań rosyjskiej teolożki dostrzec można, że uznaje ona Chrystusa za protoekologa, który stanowi dla chrześcijan wzór do naśladowania. Aczkolwiek wydaje się, że dla wyznawcy prawosławia jest to niewystarczający argument przemawiający za kształtowaniem postawy proekologicznej. Potrzebuje on bowiem znacznie więcej wskazówek, które pomogłyby mu w podjęciu świadomej decyzji o zmianie traktowania środowiska naturalnego. Przez wieki bowiem pojęcie służby w prawosławiu zostało wypaczone, choć z nauki Nazarejczyka wynika, że powinna to być jedna z głównych zalet jego wyznawców.

4 Należy wskazać, że Rosjanie współcześnie używają częściej określenia „prawosławny” na oznaczenie rzeczywistości kulturowo-społecznej aniżeli religijnej (Зоркая, 2009, 65–84). Podobnie jak zrobił to Aleksander Łukaszenko, określając siebie „prawosławnym ateistą” (Szoszyn, 2016).

Problem autorytetu chrześcijańskiego Mesjasza związany jest ze strukturami urzędowymi, w jakie Jezus został wpisany, rozwoju doktryny i skomplikowanej historii religii, dla której osoba Zbawiciela choć stanowi centrum, to nie jest jedynym jej wyznacznikiem. Podczas badań czy analiz religioznawczych i teologicznych należy wziąć również pod uwagę szereg innych autorów i bohaterów biblijnych oraz pisarzy i mistrzów duchowych pierwszych wieków kościoła. Wskazać należy również na prawosławną tradycję ascetyczną, która swe źródła miała nie tylko w pobożności, ale także biedzie ludów rosyjskich doby średniowiecza (Полюянов, 2011, 216). Nie jedzono wówczas zbyt wiele mięsa, ponieważ niewielu było na to stać. Pokłosem takiego stanu rzeczy są współczesne, tradycyjne potrawy rosyjskie, opierające się w głównej mierze na produktach mącznych i warzywach okopowych. Z biedą ludności skorelowały się rozwinięte okresy postne nowej religii monoteistycznej, których było znacznie więcej aniżeli obecnie. Również praktyka pustelnicza, przyjmująca odmienne formy aniżeli jej grecki pierwowzór, oddziaływała tak na religijność ludową, jak i oficjalną. Inność ascezy wschodnich Słowian związana jest z kilkoma czynnikami, m.in. klimatem, tradycjami religii rodzimych oraz ich praktykami (Dębowski, 1998, 11–22), dostępnością drewna, obecnością dzięki fauny i flory, odległościami pomiędzy ludzkimi osadami. W związku z tym czynnikami społeczno-naturalnymi nachodzącymi na siebie miejsca odosobnienia prawosławia rosyjskiego lokowane były w borach i stały się nieodłącznym elementem tego wyznania. Wiąże się to także z ideą duszy rosyjskiej, która z jednej strony hołduje naturze, Matce Ziemi i przyrodzie, a z drugiej obejmuje tradycję monastycyzmu i ascetyzmu wyznawców Chrystusa (Колесов, 2008, 37–38). W religijności ruskiej i późniejszej doszło zatem do przenikania się różnorodnych tradycji, które zamiast wzajemnej eliminacji konkurencyjnych obrzędów, doprowadziły do wyjątkowej syntezy.

Takie ukształtowanie spirytualizmu religijno-społecznego Słowian wschodnich doprowadziło do rozwoju myśli, którą obecnie można nazwać protoekologiczną⁵, a polegającą na szacunku wobec każdego,

5 Tymieniecka-Suchanek o myśleniu ekologicznym w kontekście badań literatury rosyjskiej oraz rosyjskiej myśli *animal studies* pisze w sposób następujący: „We wschodnim kręgu kulturowym literatura rosyjska wypromowała postawę

nawet najmniejszego stworzenia. W późniejszym okresie rozwoju regionu, w związku z tymi naturalistycznymi ideami oraz tradycją prawosławną wykrystalizowały się dwa niezwykle istotne prądy kulturowo-filozoficzno-religijne: kosmizm (Горичева, 2020, 9) i „russoizm rosyjski” (Горичева, 2010, 11). Pierwszy z nich dotyczy rozwoju człowieka, technologii, ale i stosunku człowieka do środowiska naturalnego, który ma być pozytywny i nie doprowadzać do jej wymierania. Aczkolwiek takie ujęcie tej postawy stanowi ważną, choć marginalną gałąź. Obecnie znacznie popularniejszy i powszechniejszy, również poza Rosją, jest rozwój kosmizmu związany z transhumanizmem, mocującym swe podstawy w naukach ścisłych (Горлачев, Бернюкевич, 2012, 34). Drugi z prądów określony został przez Goriczewą jako „stale żywy rosyjski utopizm” (Горичева, 2020, 11), ponieważ wymaga nieustannego przebywania w miejscach odludnych, dzikich, naturalnych. Wydaje się, że interpretacja feministki wskazuje na negatywny aspekt filozoficznych rozważań o naturze, gdyż określenie tak ważnego elementu utopijnym oznacza, że są to idee jedynie używane ze względu na ich wzorcowość, równocześnie nie mogąc ich osiągnąć. Wieczne teoretyzowanie nie zmienia rzeczywistości, a porównywanie jakiejś rzeczywistości do utopi w państwie będącym spadkobiercą nieudanego Raju podkreśla nierealność i nieprzystawalność tych idei do świata rzeczywistego.

Wyłączywszy idee ascetyczne i filozoficzne w prawosławnej myśli ekologicznej, wyjątkową rolę odgrywa teologia. Bardzo ważny jest nurt pastoralny, akcentujący wyjątkową rolę mszy, w którą Goriczewa wplata środowisko naturalne. Zjawisko to nazywa liturgią przyrody (*литургия природы*) (Горичева, 2020, 61). Istotą tego obrzędu w jego tradycyjnej formie jest równość wszystkich uczestniczących wobec celebrowanych wydarzeń, bowiem każdy odgrywa rolę kapłańską. Zatem żaden z członków

proekologiczną, stworzyła model myślenia ekologicznego stanowiącego podwaliny współczesnego ruchu na rzecz praw zwierząt, roślin i całej przyrody [...]. Jan Dębowski wyraża przekonanie, że mentalność prawosławna wyartykułowała już wcześniej idee uznawane obecnie za kluczowe w ruchach ekologicznych. Rosyjskich prekursorów ekologii głębszej, kongenialnych intelektualistów amerykańskim, reprezentujących rodzaj myślenia w kategoriach „ekoznawstwa” było wielu (Тымienieцка-Суцанек, 2015b, 233).

zgromadzenia liturgicznego nie może być pomijany, a jego istota umniejszana w jakikolwiek sposób. Ważne jest również, że wspólnota religijna i zasady, jakie wyznaje, jest taka sama zarówno w trakcie obrzędów, jak i poza nimi, dlatego wymaga ona stałej pracy, by usuwać ze swojej wspólnoty niepożądane elementy zachowań. W odniesieniu do środowiska naturalnego należy wówczas mówić o równorzędnym partnerstwie, nie tylko międzygatunkowym, ale również międzysystemowym, ponieważ włączone we współpracę zostają istoty żywe, środowisko nieożywione oraz wszelkie naturalne siły (np. żywioły). Po pierwsze w myśl idei liturgii przyrody zaburzenie bądź unicestwienie któregoś z elementów może być traktowane jako czyn świętokradczy zdewastowania świątyni, kaplicy czy po prostu morderstwa chrześcijanina. Po drugie takie postępowanie uniemożliwia kontakt członka wspólnoty ze Stwórcą. Istotna jest bowiem każda istota żyjąca, mająca zapoznać się ze słowami Ewangelii, zgodnie z posłannictwem Chrystusa. Poza tym chrześcijanie określający swojego Boga jako Miłość muszą postępować zgodnie z przykazaniem miłości. Pojęciem o znacznie szerszym zakresie znaczeniowym łączącym się z liturgią przyrody jest wspomniana przez Rosjanek koncepcja kosmicznej liturgii (*космическая литургия*) (Горичева, 2020, 253). Pojęcie ma rodowód starożytny, aczkolwiek pierwszy człon można rozumieć zgodnie z intencją badaczy z kręgu nauk ścisłych. Rodzi to zatem pytania natury etycznej odnośnie do kolonizacji innych planet, problemu zaśmiecania Marsa wrakami pojazdów kosmicznych czy też nieświadomego rozproszenia różnych ziemskich mikroorganizmów we wszechświecie. Jednak rozważania te wykraczają poza ramy niniejszego artykułu i wymagają odmiennych studiów nad tym tematem.

Z liturgią należy również powiązać charakterystyczną dla całego chrześcijaństwa koncepcję, której założeniem jest możliwość poznania Boga przez każdego człowieka podczas kontemplacji stworzenia (*Drogi prowadzące*, 1994). Na tej zasadzie czczone są również ikony, tak charakterystyczny element świątyni prawosławnych (Chałupniak, 2013, 54–55). O takim rozumieniu rzeczywistości środowiska naturalnego piszą również uznane przez prawosławie starożytne autorytety religijne jak Maksym Wyznawca, Ireneusz z Lyonu czy też Grzegorz z Nysy (Горичева, 2020, 14). Na teocentryczną i teofanijną rolę środowiska wpływ ma również oryginalna i praktykowana przez rosyjski kościół

prawosławny idea niestworzonych energii, której twórcą jest Grzegorz Palamas. Koncepcja ta zakłada, że bóstwo działa w świecie, przenikając go, jednocześnie stanowiąc w pewien sposób kanały komunikacyjne z Absolutem (Kroczak, 2012, 127–139). Energie te, które według założeń Palamasa mają charakter boski i nie są pochodzenia naturalnego, stanowią jego nieodłączny element. W ten sposób każde oddziaływanie negatywne na środowisko naturalne wiąże się z formą zatracenia czy też ukrócenia dialogu prowadzonego pomiędzy światem transcendentnym a światem fizycznym. Jest to również zgodne z ideą uznania przyrody jako cerkwi, które na staroruskich ikonach pod płaszczem Maryi „jednoczy wszechświat: przestworza nieba, biegającą zwierzyńnię, pijące ptactwo oraz ryby” (Горичева, 2015, 385–386), co Goriczewa uznaje za element wskazujący na cerkiewność wszystkiego, co zostało nim okryte. Należy dodać, że płaszcz ten, czyli pokrowa, jest szczególnym symbolem dla ruskich cerkwi uznających za pierwotny dla nich patriarchat Kijowski, aczkolwiek wywodzi się z bizantyjskiej tradycji związanej z objawieniami maryjnymi. „Pokrowa jest metaforą ochrony, przebaczenia, miłosierdzia i współczucia [...], który łączy w sobie nasze wyobrażenie o prawdziwej matczynej miłości. W wizji [...] Dziewica Maryja płakała, bo naprawdę troszczyła się o wszystkie swoje dzieci” (Фёдорова, 2016). Związane z tym faktem święto obchodzone jest na zakończenie jesieni i początek zimy, co wiąże się z nastaniem kresu wegetacji roślin. Zatem można stwierdzić, że płaszcz ten staje się symbolem zjednoczenia pankosmicznego, z czym sprzeczna jest postawa antyekologiczna.

Goriczewa zestawia również obraz gleby w myśli rosyjsko-prawosławnej i zachodniej na przykładzie filozoficznych autorytetów z Francji (Gaston Bachelard) oraz Niemiec (Arthur Schopenhauer, Friedrich Nietzsche, Martin Heidegger). Teolożka dzięki temu zabiegowi wskazuje na skrajnie różną postawę mieszkańców dwóch geograficznych i kulturowych stron kontynentu i antagonizuje je. Z jednej strony, tożsamości wyrosłe w znacznej mierze na łacińskiej spuściznie traktują ziemię jako coś twardego, opierającego się, wymagającego użycia siły wobec niej oraz stanowi symbol władzy realizujący się poprzez kompleks Meduzy (Горичева, 2020, 28–30). Z drugiej strony, rosyjska mentalność wyrosła na doświadczeniu greckim i słowiańskim traktuje pedosferę jako nośnik

życia, pomagający je utrzymać, rozwijać i pomnażać. „Kiedy ją kochasz, karmisz i poisz swoim potem i trudem, ziemia nigdy Cię nie okłamie. A jeśli później zanurzysz w niej ręce [...] zawsze znajdziesz coś zdatnego do jedzenia” (Горичева, 2020, 28). Tak przedstawiony obraz jest wynikiem reinterpretacji mitu Matki–Ziemi–Wilgotnej (*Мать–Сыра–Земля*) (Горичева, 2020, 28), który nadal jest obecny w prawosławiu i częściowo przeniesiony na Maryję (Laszczak, 2011, 64–67). W wyniku takiego zabiegu filozofka przedstawia glebę jako element niezbędny do zbawienia, dlatego ludzie nie mogą pozostawać wobec niej obojętni. Wymaga ona troski i opieki ze strony człowieka. Nie należy jednak utożsamiać interpretacji Matki Ziemi Wilgotnej Goriczewej z ekofilozoficzną Gają (Niedek, 2021, 5–15), ponieważ nie ma ona charakteru boskiego, a arystokratyczny jako element wykraczający poza naturę człowieka (Горичева, 2020, 31). Pod uwagę należy również wziąć ogólnoludzką tradycję czci dla osób starszych i przodków, ponieważ gleba dla Goriczewej nosi znamiona personifikujące ją, a z przekazów biblijnych wiadomo, że jest ona chronologicznie starsza od *homo sapiens* i do tego jest jego pewnego rodzaju przodkiem (Adam i Ewa stworzeni z gliny).

3. Kwestia zwierzęca w religii chrześcijańskiej

Szczególną relację człowiek buduje jednak ze zwierzętami. Spowodowane jest to m.in. wspólnym empirycznym doświadczeniem życia jako takiego, zachodzących między istotą ludzką a nie-ludzką interakcji czy też ukształtowanych przez perspektywę kultury zbieżności pewnych zachowań zwierzęcych z ludzkimi. Dlatego też ze względu na różną formę relacji pomiędzy gatunkami, należy przyjąć, że istota ludzka w sposób odmienny odnosi się do: zwierząt farmerskich⁶, dzikich, półdzikich oraz

6 Nazwa ta nie występuje w publikacjach przedmiotu, natomiast wg mnie najlepiej oddaje specyfikę zwierząt hodowanych z przeznaczeniem konsumpcyjnym, ponieważ słowo farma kojarzy się z istotami nie-ludzkimi, które są wykorzystywane przez człowieka do celów spożywczych oraz robotniczych.

petsów⁷. Stąd też wynikać będą odmienności w rozumieniu konkretnych grup czy gatunków zwierząt.

Jednak w pierwszej kolejności trzeba zwrócić uwagę na rozumienie pozycji naszych starszych braci⁸ w Biblii wynikające z prawosławnej analizy i interpretacji Goriczewej. Za podstawę jej zooteologicznych poglądów można uznać stwierdzenie o wolności istot nie-ludzkich. „Stworzenie Boże [zwierzęta] nie służą celom utylitarnym. Świat [zwierząt] pierwotnie pobłogosławiony przez Stwórcę niczemu nie służy” (Горичева, 2020, 80). Istotne w tym kontekście jest stwierdzenie niczemu (ничему), ponieważ wskazuje wolność osób nie-ludzkich od jakiegokolwiek przeznaczenia i wykorzystania, które jest ich udziałem współcześnie. Fakt ten wskazuje również na cel istnienia zwierząt w pierwotnych planach Absolutu. Jest on różny od ludzkiego, który miał wyznaczoną pracę ogrodniczą. Inne istoty miały żyć dla samego faktu istnienia, co można powiązać z chrześcijańską ideą Boga-Miłości, chcącego, by w zjawisku tym uczestniczyła jak największa ilość bytów (Kozłowski, 2011, 117–118). Można również stwierdzić, że stanowią element pomnażający chwałę Absolutu, podobnie jak człowiek, żeby wszystko co istnieje mogło Go podziwiać za Jego „wszechzdolność”.

Jednocześnie filozofka, powoławszy się na Grzegorza z Nyssy, sugeruje, że istoty nie-ludzkie zostały przeznaczone na pomoc człowiekowi, aby zwiększyć jego szanse na przetrwanie (Горичева, 2020, 38). Wczesnochrześcijański teolog w traktacie *O stworzeniu człowieka* pisze, że człowiek nie posiada przystosowania środowiskowego typowego

7 Neologizm utworzony od angielskiego *pets* (zwierzęta domowe) znacznie lepiej oddaje charakter relacji w jakie wplótł je człowiek, ponieważ nie konotuje z żadnym gatunkiem, w przeciwieństwie do polskiego tłumaczenia, które powiązane jest z psami, kotami, papugami lub małymi gryzoniami, a ludzie coraz częściej trzymają w domu również świnię czy kury. W literaturze przedmiotu grupy istot nie-ludzkich są nazywane różnie, często zależnie od stopnia zażyłości relacji człowieka do nich. Jedną z wersji podziału na zwierzęta udomowione, dzięki i oportunistyczne prezentują Sue Donaldson i Will Kymlicka w *Zoopolis. Teoria polityczna praw zwierząt* (Donaldson, Kymlicka, 2018, 23–35).

8 Określenie nasi starsi bracia odnosi się do chronologicznego powstania zwierząt znacznie wcześniej aniżeli *homo sapiens*. Dotyczy to zarówno sfery biologicznej, jak i religijnej. Nie odnosi się natomiast do zjawiska ewolucji, ponieważ są gatunki, które powstały za pomocą selekcji ludzkiej, np. było domowe, pies.

dla drapieżników, zwierząt kopytnych czy ptaków, aby mógł swobodnie się rozwijać, a przy tym współpracować z naszymi starszymi i młodszymi braćmi wyposażonymi w te elementy, których człowiekowi brak (Grzegorz z Nyssy, 2006, 63–64). Równocześnie Goriczewa odrzuca skrajnie antropocentryczną interpretację Nyssenicyka, wskazując, że przywołana współpraca międzygatunkowa⁹ i niezbędna pomoc nakierowana jest na utworzenie wspólnego mikroświata (*микромир*) (Горичева, 2020, 38). Ze względu na techniczne wykształcenie Goriczewej można uznać, że termin został zapożyczony z nauk ścisłych, w których oznacza on niedostrzegalną bezpośrednio przez człowieka rzeczywistość wielkości atomowych. W tych niewielkich, elementarnych odległościach wszystko musi współpracować ze sobą bez zarzutu, aby nie doszło do rozpadu większych elementów. *Per analogiam* ma kształtować się relacja ludzi i nie-ludzi. Każdy z elementów wspólnego życia nie może przekraczać swoich określonych zadań, ponieważ doszłoby do rozpadu wszystkiego¹⁰.

Tym bardziej, że „zwierzęta nie zdradziły Boga, zostały w Raju, aczkolwiek poszły w ślad za grzeszącym Adamem” (Горичева, 2020, 146). Zgodnie z teorią Goriczewej istoty nie-ludzkie wykazały się solidarnością z człowiekiem, chęcią współtworzenia z nim partnerstwa. Nie był to wyraz przymusu, ale wolnej decyzji, którą mają kontynuować pomimo przemocy, jaka je spotyka ze strony człowieka. Tę ideę filozofka zaczerpnęła z utworu *Bracia Karamazow* Fiodora Dostojewskiego¹¹, dodatkowo wskazując za powieściopisarzem, że przez wierność i bezgrzeszność istotom nie-ludzkim Chrystus objawił się wcześniej niż człowiekowi (Горичева, 2020, 146). Można zatem wyciągnąć wniosek, że dla Goriczewej zdrada zwierząt, której się dopuszcza *homo sapiens*, jest zaprzeczeniem

9 O nowym humanizmie uniwersalnym, odrzucającym skrajny antropocentryzm, którego źródła należy szukać w literaturze rosyjskiej drugiej połowy XIX wieku pisze Tymieniecka-Suchanek. V. Tymieniecka-Suchanek, 2015b, 236–237.

10 Skojarzenie z teorią mikroświatów należy oddalić jako zbyt abstrakcyjną dla rozważań tego typu, choć ze względu na wykształcenie Goriczewej z pewnością jej znaną. Natomiast w tym względzie dobrze jest zapoznać się z pracą Anny Woźniak *Struktura i funkcje mikroświatów* (Woźniak, 2004, 189–204).

11 V. Tymieniecka-Suchanek, 2013, 117–120.

ideału i doskonałości, która uobecnia się w rajskości naszych starszych braci, do których wyznawcy chrześcijaństwa prawosławnego powinni dążyć, jako utraconego wzorca.

Ponadto Rosjanka wskazuje, że wyjście z Edenu było dobrowolnym posłuszeństwem zwierząt wobec nakazu Boga, które przy tym nie utraciły posiadanego „odblasku rajskiego piękna” (Горичева, 2020, 158). Prawdopodobnie jest to nawiązanie do neoplatonizmu, a dokładniej do uwięzienia w materii czystych idei, które stanowią element rozpoznawczy dla ludzkiego rozumu, będącego wstanie odczytywać to co znajduje się głębiej (Demińska-Siury, 2007, 294–298). Możliwe również, że też jest to jeden z elementów niestworzonych energii, za pomocą których człowiek może wejść w dialog ze Stwórcą. Niezależnie od tego, co stanowi ów blask, istotne jest to, że jego zabezpieczenie może przysłużyć się człowiekowi. Daje mu bowiem możliwość prowadzenia życia transcendentnego przy udziale empirycznego piękna, które potrafi rozwijać, pomnażać i wielokrotnie doświadczać bez uszczerbku dla wszystkiego, co jest z nim związane.

Oprócz tego, według Goriczewej, zwierzęta ludzkie i nie-ludzkie obdarowane są przez Stwórcę transcendentnym czynnikiem *nefesz*, „co nie oznacza ani ducha, ani też rozumu, ale radość życia” (Горичева, 2015, 320). W związku z czym wszystkie gatunki mogą odczuwać te same stany emocjonalne, czego potwierdzenie filozofka znajduje również w etologii (Горичева, 2015, 320–321). Jednak zwrócić należy uwagę na przekłamanie zastosowane przez Rosjanę, ponieważ termin *nefesz* nie jest jednoznaczny i bibliści tak żydowscy, jak i chrześcijańscy mają problem z jego wytłumaczeniem¹². Jednak elementem wspólnym dla wszystkich znaczeń jest po prostu życie. Nie można też wykluczyć aspektu duchowego. W ten sposób istoty nie-ludzkie stają się bliższe człowiekowi, dzieląc

12 O różnicach i elementach zbieżnych przy tłumaczeniu czy rozważaniu tego terminu przez specjalistów można przeczytać w następujących pracach: Roman Marcinkowski, *Dusza a wiara w życie po śmierci w judaizmie rabinicznym ze szczególnym uwzględnieniem Miszny* (Marcinkowski, 2021, 147–160); Krystyna Ziąja, *Zdrowie i jego brak w świetle Biblii* (Ziąja, 2016, 164–181); Antoni Nadbrzeżny, *O duszy wczoraj i dziś. Panorama wybranych poglądów filozoficznych i teologicznych* (Nadbrzeżny, 2022, 581–612); Mirosław Pawliszyn, *O możliwości zbawienia zwierzęcia innego niż człowiek* (Pawliszyn, 2015, 105–116).

z nim wspólną naturę. Zatem ich traktowanie w sposób urągający jest niezasadne, tak samo jak niezasadnym jest złe traktowanie innego osobnika *homo sapiens*, ze względu na fakt, że wydaje się być mniej zdolny.

Z pewnymi aspektami równości istot ludzkich i nie-ludzkich wyłożonymi *explicite* można spotkać się również w Biblii, która stanowi jedno z dwóch obok Tradycji¹³ źródeł wiary dla prawosławia. Goriczewa wskazuje na często pomijany przez chrześcijan fragment Starego Testamentu o ustanowieniu dziesięciu przykazań, a konkretnie uświęcaniu dnia siódmego (Горичева, 2020, 70), szabatu¹⁴. W oryginalnej myśli judaistycznej nakaz ten dotyczył jedynie Żydów i ich dobytku (Krawczyk, 2013, 51–65). Natomiast religia chrześcijańska, przyjęła i uniwersalizowała tę tradycję, przez co rozszerzyła również zasięg o zwierzęta. W nowym rozumieniu tego zjawiska, zmienia się również pozycja istot nie-ludzkich. Wcześniej uznawane za narzędzie pomocy dla ludzi, stały się ponownie partnerami. Jednak zmiana znaczenia nie wynika jedynie z uniwersalizacji tych przepisów, ale również z innego niż w nacjonalistycznym judaizmie traktowania Innych, do których Goriczewa zalicza również zwierzęta (Горичева, 2010, 45). W optyce nauki Jezusa z Nazaretu Inni stają się wartością i są doceniani, uważani są za partnerów. Dlatego też uwzględnić należy antyczną tradycję chrześcijańską, mówiącą o konieczności odczytywania Starego Testamentu przez pryzmat Nowego, gdyż przepowiednie o oczekiwanym przez Żydów Mesjasza miały się spełnić w Nazarejczyku (Добыкин, 2016, 33). Zatem dostrzec można, że nieobca prawosławnej optyce jest całkowita ochrona zwierząt w teorii religijnej, która może i powinna być wymagana jako stały element praktyki.

13 O roli Tradycji w cerkwi prawosławnej można przeczytać w artykule Hanny Kowalskiej–Stus *Tradycja i modernizm w prawosławiu rosyjskim* (Kowalska–Stus, 2020, 57–71).

14 Wj 20, 8–11 „Pamiętaj o dniu szabatu, aby go uświęcić. Sześć dni będziesz pracować i wykonywać wszystkie twe zajęcia. Dzień zaś siódmy jest szabatem ku czci Pana, Boga twego. Nie możesz przeto w dniu tym wykonywać żadnej pracy ani ty sam, ani syn twój, ani twoja córka, ani twój niewolnik, ani twoja niewolnica, ani twoje bydło, ani cudzoziemiec, który mieszka pośród twych bram. W sześciu dniach bowiem uczynił Pan niebo, ziemię, morze oraz wszystko, co jest w nich, w siódmym zaś dniu odpoczął. Dlatego pobłogosławił Pan dzień szabatu i uznał go za święty”.

Jednak cierpienie istot nie-ludzkich w optyce zooteologicznej Goriczewej jest związane z postacią Chrystusa w sposób o wiele bardziej skomplikowany. Cytując Michaiła Nowikowa–Nowgorodcewa (Новиков–Новгородцев, 2009, 121–122) wskazuje, że ze względu na miejsce urodzenia Jezusa pierwszymi istotami, widzącymi przyszłego Zbawcę były istoty nie-ludzkie. Zabieg ten miał być zaplanowany jako odpowiedź Stwórcy na ich stan niewinności (Горичева, 2020, 88–89). Podążając tym tropem, należy uznać, że znęcanie się, męczenie czy nawet spożywanie zwierząt jest niezgodne z tym, co miało się stać podczas narodzin Chrystusa. Bowiem poprzez analogię do Maryi, która według chrześcijańskich tradycji miała zostać zabezpieczona przed grzechem pierworodnym ze względu na potrzebę narodzin Jezusa (Paprocki, 2001, 144–150), w związku z tym towarzystwo istot nie-ludzkich nie zostało wybrane przypadkowo. W świetle tej optyki nie cały świat był grzeszny, a rodzące się dziecko wymagało przykładu płynącego z otoczenia. W związku z tym zachodzi moralny, z punktu widzenia wyznawców religii chrześcijańskiej, dysonans pomiędzy traktowaniem w tak odmienny sposób obu sytuacji.

O tym, że zwierzęta wbrew kartezyjskiej koncepcji nie są maszynami świadczą wolność w decydowaniu osób nie-ludzkich w odniesieniu do swojego życia. Goriczewa pośrednio wskazuje na to, odwołując się do tradycji biblijnych i pisząc, że „zwierzęta usłyszały słowa apostoła Piotra i przeniosły wszystkie swoje troski na Niego [Chrystusa]” (Горичева, 2015, 306). W tym fragmencie dostrzec można również aktywną postawę istot nie-ludzkich wobec zbawienia, bowiem musiały znać lub przeczuwać zadanie apostołów wyznaczone przez Jezusa. Jednak nie można w tym fragmencie mówić o religijności zwierząt, bowiem zgodnie z założeniami zooteologii Rosjanki religia jest konsekwencją popełnionego przez człowieka grzechu, a więc odcięcia się od swobodnej komunikacji z Absolutem (Горичева, 2010, 8).

Goriczewa w podnoszeniu statusu zwierząt decyduje się również na wykorzystanie fragmentu rozmowy Chrystusa z Kananejką. Jezus nazwał mieszkańców jej krainy psami, z czym Kananejka się zgodziła i stwierdziła, że mimo to są godne być częścią żydowskiego zbawienia (Mt 15, 21–28). Filozofka stwierdza, że używany w tym fragmencie epitet wartościujący stanowi nie tylko o przenośnym charakterze tej sceny. Należy go

rozumieć dosłownie, przez co zbawienie w chrześcijańskim rozumieniu ściśle antropocentryczne staje się w pewnym aspekcie „zwierzocentryczne”. Daje to również Rosjance asumpt do dalszego, podwójnego wykorzystywania obrazów zwierzęcych w Biblii. I choć człowiek zajmuje w nim szczególną pozycję, to istota nie-ludzka jest obok niego, nie poniżej.

Goriczewa wskazuje również na ostateczną postawę Chrystusa wobec osób nie-ludzkich. „On sam siebie nazwał Jagnięciem prowadzonym na rzeź, raz na zawsze biorąc na siebie grzechy świata, zabraniając jakiegokolwiek morderstwa, obwieszczając Ewangelię miłości. Ewangelię, którą należy głosić wobec całego stworzenia” (Горичева, 2020, 77). Zgodnie z myślą rosyjskiej teolożki chrześcijański Zbawiciel miał zakazać pozbawiania życia, a wręcz kierować się w stosunku do wszystkiego co istnieje miłością. Nie ma więc miejsca w prawosławiu na żadną formę przemocy.

4. Zakończenie

Edukacyjna rola zooteologii i ekoteologii Goriczewej nie wynika, jakby się mogło zdawać, z zakazów i nakazów w formie trybu rozkazującego. Jej wskazania wynikają raczej z troski i chęci partycypowania w rozpowszechnianiu postaw etycznie właściwych, motywując je kulturą i tradycją rosyjską oraz ogólnoeuropejską. Analiza, którą ona przeprowadza, ma charakter wskazówek oraz kontrargumentów w odniesieniu do potocznego pojmowania i rozumienia środowiska naturalnego jako całości oraz zwierząt jako ich wyjątkowej części. Dlatego w celu zrozumienia ujętej w taki sposób koncepcji należało wskazać, jak rozumiane powinny być postawy proekologiczna i prozwierzęca, co zostało wyjaśnione w pierwszej części niniejszej pracy. Tak jak w rosyjsko-prawosławnej mentalności, tak i w argumentacji przytoczonej przez filozofkę mieszają się elementy literackie, filozoficzne, społeczne z teologicznymi i religijnymi, co sprawia, że podjęty przez Goriczewą wywód ma charakter bardziej uniwersalizujący aniżeli czysto religijne rozważania. Jednak niniejsze spostrzeżenia na temat edukacyjnej roli zooteologii Goriczewej stanowią prolegomena do mojej dalszej aktywności naukowej w tym obszarze.

Bibliografia

- Chałupniak, R. (2013). *Arcydzieła malarstwa w katechezie*. Opole: Wydawnictwo Wydziału Teologicznego UO.
- Dembińska-Siury, D. (2007). *Plotyn*. W: *Powszechna Encyklopedia Filozofii t. VIII*. Lublin: Wydawnictwo PTA, s. 294–298.
- Dębowski, J. (1998). *Przyroda w filozofii rosyjskiego prawosławia*. Olsztyn: Wydawnictwo WSP.
- Donaldson, S., Krymlicka, W. (2018). *Zoopolis. Teoria polityczna praw zwierząt*. Przeł. M. Wańkowicz, M. Stefański. Warszawa: Wydawnictwo Oficyna 21.
- Drogi prowadzące do Boga*. (1994). W: *Katechizm Kościoła Katolickiego*, <https://tinyurl.com/hnbt7jxd>. (2.11.2022).
- Ekologia*, <https://tinyurl.com/2p927u48>. (11.10.2022).
- Georgiewa-Okoń, J. (2010). *Balkański synkretyzm religijny: kurban*. W: *Od Anatolii po Syberię: świat turecki w oczach badaczy*. Red. E. Siemieniec-Gołaś. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 69–75.
- Goriczewa, T. (1994). *Duchowe doświadczenie prześladowanego Kościoła: mistyczna rewolucja w dzisiejszej Rosji*. Przeł. A. Kluba, A. Kluba. Kraków: Wydawnictwo WAM Księży Jezuiti.
- Goriczewa, T. (1994a). *Modlitwa jest najważniejsza*. Przeł. B. Białecki. Kraków: Wydawnictwo WAM Księży Jezuiti.
- Goriczewa, T. (1994b). *Religijne przebudzenie w Związku Radzieckim*. Przeł. B. Białecki. Kraków: Wydawnictwo WAM Księży Jezuiti.
- Goriczewa, T. (2017). *Święte zwierzęta (fragmenty)*. Przeł. E. Nikitina. „Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies”, nr 3, s. 69–89.
- Goriczewa, T. (2022). *Święte zwierzęta*. Przeł. G. Ojcewicz. Szczytno: Wydawnictwo Greg Art.
- Goriczewa, T. (2023). *Córki Hioba. Prawosławie a feminizm*. Przeł. G. Ojcewicz. Szczytno: Wydawnictwo Greg Art.
- Goriczewa, T. (2023a). *Prawosławie a postmodernizm*. Przeł. G. Ojcewicz. Szczytno: Wydawnictwo Greg Art.
- Grzegorz z Nyssy. (2006). *O stworzeniu człowieka*. Przeł. M. Przyszychowska. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Gzyra, D. (2018). *Dziękuję za świńskie oczy. Jak krzywdzimy zwierzęta*. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Kowska-Stus, H. (2020). *Tradycja i modernizm w prawosławiu rosyjskim*. W: *Srebrny Wiek w dialogu idei*. Red. H. Duć-Fajfer, E. Pilarczyk, M. Ziomek. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 57–71.
- Kozłowski, R. (2011). *Teologia moralna. Zarys prawosławnej nauki o moralności chrześcijańskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe CHAT.
- Krawczyk, R. (2013). *Sabat. Odpoczynek formą świętowania*. „Forum Teologiczne”, nr 14, s. 51–65.
- Krocak, J. (2012). *Grzegorz Palamas wobec kontrowersji hezychastycznej*. „Logos i Ethos”, nr 1 (32), s. 127–139. <https://doi.org/10.15633/lie.202>

- Kucy, A. (2019). *Biografia duchowa i antropologia chrześcijańska metropolity Antoniego Blooma (1914–2003)*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. <https://doi.org/10.18778/8142-525-4>
- Jankowski A., Stachowiak L., Romaniuk K. (red.) (1984). *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu: w przekładzie z języków oryginalnych*. Poznań: Wydawnictwo Pallottinum.
- Laszczak, W. (2011). *W kręgu motywów mariologicznych Kuźminy-Karawajewej (Matki Marii)*. „Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze”, nr 21, s. 61–69.
- Marcinkowski, R. (2021). *Dusza a wiara w życie po śmierci w judaizmie rabinicznym ze szczególnym uwzględnieniem Miszny*. „Studia Gdańskie”, nr 49 s. 147–160.
- Mitek-Dziemba, A. (2017). „Święta zwierzęcość”: *Tatiany Goriczewej przyczynek do prawosławnej ekoteologii*. „Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies”, nr 3, s. 57–67.
- Nadbrzeżny, A. (2022). *O duszy wczoraj i dziś. Panorama wybranych poglądów filozoficznych i teologicznych*. „Verbum Vitae”, nr 40 (3), s. 581–612. <https://doi.org/10.31743/vv.14408>
- Niedek, M. (2021). *Eko-filozofia a perspektywa ekologicznego konserwatyzmu*. „Studia Ecologiae et Bioeticae”, nr 19 (1), s. 5–15.
- Nowińska, Z., Jarosz, W., Brol, J., Jarzębska, B., Przewoźnik, P. (2015). *Postawa proekologiczna wyrazem troski o środowisko i własne zdrowie*. W: *Program wieloletni. Środowisko a zdrowie*, <https://tinyurl.com/3v4sy3yd>. (12.10.2022).
- Ojcewicz, G. (2022). *Wokół dziennika podróży ekoteolożki Tatiany Goriczewej Człowiek ustawnie szuka szczęścia*. „Studia Rossica Gedanensia”, nr 9, s. 53–78. <https://doi.org/10.26881/srg.2022.9.03>
- Paprocki, H. (2001). *Dogmat niepokalanego poczęcia: prawosławny punkt widzenia*. „Salvatoris Mater”, nr 3 (4), s. 144–150.
- Pawliszyn, M. (2015). *O możliwości zbawienia zwierzęcia innego niż człowiek*. „Przeгляд Filozoficzny – Nowa Seria”, nr 24 (2/94), s. 105–116.
- Staśko, I. (2011). *O świadomości ekologicznej*. W: *Z teorii i praktyki edukacji dziecka: inspiracje dla nauczycieli przedszkoli i klas I–III szkoły podstawowej*. Red. K. Gąsiorek. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, s. 127–142.
- Szoszyn, R. (2016). *Ateizm po komunizmie*. „Rzeczpospolita”, <https://tinyurl.com/3zxmyftf>. (26.10.2022).
- Tymieniecka-Suchanek, J. (2013). *Literatura rosyjska wobec upodmiotowienia zwierząt. W kręgu zagadnień ekofilozoficznych*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Tymieniecka-Suchanek, J. (2013). *Wiara w cudowną przemianę (Interpretacja semantyczna tekstu utworu poetyckiego Aleksandra M. Dobrolubowa „O przymierzu ze zwierzętami”)*. W: *Language And The Environment I*. Red. U. Michalik, M. Michalska-Suchanek. Gliwice 2013, s. 315–323, <https://tinyurl.com/69wfnkc5>. (10.05.20124).
- Tymieniecka-Suchanek, J. (2015a). *Prawosławna „teologia zwierząt” wobec tradycyjnej humanistyki. Przypadek Tatiany Goriczewej*. „Akcent”, nr 4 (142), s. 143–150.

- Tymieniecka-Suchanek, J. (2015b). *Problemy ekologiczne w literaturze rosyjskiej. Od Antona Czechowa do Andrieja Bitowa*. „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, nr 9, s. 233–244.
- Tymieniecka-Suchanek, J. (2019). *Prolegomena do polskich studiów nad wegetarianizmem w Rosji na przełomie XIX i XX wieku*. „Studia Europaea Gnesnensia”, nr 19, s. 97–130.
- Woźniak, A. (2004). *Struktura i funkcje mikroświatów*. „Principia”, nr 39, s. 189–204.
- Wójciuk, A. (2019). *Proekologiczne i prozwierzęce postawy nadawców kampanii społecznych*. „Humanistyka i Przyrodoznawstwo”, nr 25, s. 269–282.
- Ziaja, K. (2016). *Zdrowie i jego brak w świetle Biblii*. „Scriptura Sacra”, nr 20, s. 164–181.
- Горичева, Т. (2010). *Блажен иже и скоты милует*. Ljubljana: Wydawnictwo Logos.
- Горичева, Т. (2015). *О священном безумии. Христианство в современном мире*. Petersburg: Wydawnictwo Алетейя.
- Горичева, Т. (2020). *Говорящие «Да»*. Moskwa: Wydawnictwo Экологическая палата России.
- Горлачев, В., Бернукевич, Т. (2012). *Русский космизм как явление культуры*. „Гуманитарный вектор”, nr 3 (31), s. 30–35.
- Добыкин, Д. (2016). *Православное учение о толковании Священного Писания: лекции по библейской герменевтике*. Petersburg: Wydawnictwo Санкт-Петербургской православной духовной академии.
- Зоркая, Н. (2009). *Православие в безрелигиозном обществе*. „Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии”, nr 2 (100), s. 65–84.
- Колесов, В. (2008). *Русская душа*. „Общество. Среда. Развитие”, nr 1, s. 31–47.
- Новиков-Новгородцев, М. (2009). *Ведическое мировоззрение протославян – основа подлинной Российской государственности и геополитики*. Petersburg: Wydawnictwo Союза потомков российских дворян СПб. им. Цесаревича Алексея.
- Полюянов, В. (2011). *Отношение человека к окружающей среде в воззрениях православия*. „Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна”, nr 980, s. 214–219.
- Резунков, В. (2014). *Расцвет и закат „Сайгона”*, <https://tinyurl.com/2s89awt3>. (14.03.2024).
- Фёдорова, В. (2016). *Покров Пресвятой Богородицы – символ материнской защиты и Любви*, <https://tinyurl.com/5n8wnwhw>. (8.11.2022).
- [Goričeva, T. (2010). *Blažen iže i skoty miluet*. Ljubljana: Wydawnictwo Logos.
- Goričeva, T. (2015). *O svāšenno bezumni. Hristianstvo v sovremennom mire*. Petersburg: Wydawnictwo Aleteiā.
- Goričeva, T. (2020). *Govorāšie «Da»*. Moskwa: Wydawnictwo Ėkologičeskaâ palata Rossii.
- Gorlačev, V., Bernūkevič, T. (2012). *Russkij kosmizm kak āvlenie kul'tury*. „Gumanitarnyj vektor”, nr 3 (31), s. 30–35.
- Dobykin, D. (2016). *Pravoslavnoe učenie o tolkovanii Svāšenного Pisaniâ: lekicii po biblejskoj germenevtike*. Petersburg: Wydawnictwo Sankt-Peterburgskoj pravoslavnoj duhovnoj akademii.

- Zorkaâ, N. (2009). *Pravoslavie v bezreligioznom obšestve*. „Vestnik obšestvennogo mneniâ. Dannye. Analiz. Diskussii”, nr 2 (100), s. 65–84.
- Kolesov, V. (2008). *Russkaâ duša*. „Obšestvo. Sreda. Razvitie”, nr 1, s. 31–47.
- Novikov-Novgorodcev, M. (2009). *Vedičeskoe mirovozzrenie protoslavân – osnova podlinnoj Rossijskoj gosudarstvennosti i geopolitiki*. Petersburg: Wydawnictwo Soûza potomkov rossijskich dvorân sPb. im. Cesareviča Alekseâ.
- Poluânov, V. (2011). *Otnošenie čeloveka k okružâjušej srede v vozzreniâh pravoslaviâ*. „Višnik HNU im. V.N. Karazîna”, nr 980, s. 214–219.
- Rezunkov, V. (2014). *Rascvet i zakat „Sajgona”*, <https://tinyurl.com/2s89awt3>. (14.03.2024).
- Fëdorova, V. (2016). *Pokrov Presvâtoj Bogorodicy – simvol materinskoj zašity i Lûbvi*, <https://tinyurl.com/5n8wnwhw>. (8.11.2022).]

- **KRZYSZTOF MAŁEK** – MA, doctoral candidate at the Faculty of the Humanities at the University of Silesia in Katowice. Graduate of several study programs: Theology at the Faculty of Theology, University of Silesia (MA in 2016), Historical Tourism at the Faculty of Social Sciences, University of Silesia (BA in 2017) and Russian Studies at the Faculty of the Humanities, University of Silesia (BA in 2021). His MA thesis entitled *The Somatic Aspect of Gregory of Nyssa's Anthropology in the Treaty "On the Making of Man,"* concerned with anthropology of the body, was the first interdisciplinary work seeking to combine theological insights with history of medicine and biology. He is interested in posthumanism, animal studies, ecotheology and, most of all, zootheology. He is currently working on his doctoral research project *Orthodox Animal Theology in Tatiana Goricheva's Essays*, which is financed by the National Science Centre in Poland (Preludium Bis-2 grant no. 2020/39/O/HS2/02968), under the supervision of Prof. Justyna Tymieniecka-Suchanek, PhD DLitt (University of Silesia)